

<https://doi.org/10.36719/2789-6919/37/15-19>

İradə Kərimova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
irade.kerimova.81@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8057-8333>

“Qara” arxaik komponentli toponimlər leksik-semantik müstəvidə

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan toponimiyasında “qara” arxaik apelyativli Qarayazı, Qarabağlar, Qarabağlı və Qarabağlılar toponimlərinin leksik-semantik, etimoloji təhlilindən bəhs olunur.

Azərbaycan ərazisində Qarabağ, Qarabağlar və Qarabağlılar toponimlərinin paralelləri geniş arealda yayılmışdır. Qarayazı Göyçay, Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində qeydə alınmış toponimlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, “qara” arxaik apelyativi əsasında yaranmış toponimlərin I komponenti *qara* sözünün mənası haqda Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif mülahizələr mövcuddur. *Qara* sözü qədim türk dillərində “rəng”, “sadə”, “ibtidai”, “sırası”, “zülmət”, “tutqun”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq”, “yer”, “kütlə”, “camaat”, “mal-qara”, “pis ruh”, “sıx, keçilməz”, “qatı”, “bədbəxt”, “böyük, iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənalarında işlənmişdir.

Tərkibində “yazı” komponenti olan həm makro, həm də mikrotoponimlər Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Qarayazı toponiminin də II komponenti *yazı* sözü qədim türk dillərində “çöl, geniş düzən yer” mənalarında işlənmişdir. “Çöl, düzən yer” anlamında işlənən *yazı* sözü Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *düz* termini ilə əvəz olunaraq, ərazinin relyef formasını bildirməkdədir.

Açar sözlər: *toponim, etnotoponim, oykonim, oronim, arxaik, apelyativ*

İradə Kərimova

Azerbaijan State Pedagogical University
Ph.D. in Philology
irade.kerimova.81@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-8057-8333>

Toponyms with "kara" archaic component on the lexical-semantic level

Abstract

The article deals with the lexical-semantic and etymological analysis of the toponyms of the archaic appellative "kara" in Azerbaijani toponymy, Karayazi, Karabaglar, Karabagli and Karabagli.

Parallels of the toponyms Karabakh, Karabakhlar and Karabakhlilar are spread over a wide area in the territory of Azerbaijan. Garayazi is one of the toponyms registered in Goychay, Gazakh and Aghstafa regions.

In general, there are various opinions in Azerbaijani linguistics about the meaning of the word *kara*, the I component of the toponyms formed on the basis of the archaic appellative "kara". The word *black* in ancient Turkic languages means "color", "simple", "primitive", "ordinary", "darkness", "gloomy", "soil", "hilly", "mountainous", "earth", "mass", "crowd", "cattle", "evil spirit", "dense, impenetrable", "hard", "unfortunate", "big, huge, majestic", "strong, brave" etc. developed in its meanings.

Both macro and microtoponyms containing the "writing" component are widespread in the territory of Azerbaijan. The II component of the toponym *Karayazi* also has the meaning of "desert, wide flat land" in ancient Turkic languages. The written word used in the meaning of "desert, flat

land" has been replaced by the term flat in the modern Azerbaijani literary language, indicating the relief form of the area.

Keywords: toponym, ethnotoponym, oikonym, oronym, archaic, appellative

Giriş

Azərbaycan ərazisində Qarabağ, Qarabağlar və Qarabağlılar toponimlərinin paralelləri geniş arealda yayılmışdır. Qarayazı Göyçay, Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində qeydə alınmış toponimlərdən biridir.

Ümumiyyətlə, “qara” arxaik apelyativi əsasında yaranmış toponimlərin I komponenti *qara* sözünün mənası haqda Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif mülahizələr mövcuddur. *Qara* sözü qədim türk dillərində “rəng”, “sadə”, “ibtidai”, “sıravı”, “zülmet”, “tutqun”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq”, “yer”, “kütlə”, “camaat”, “mal-qara”, “pis ruh”, “sıx, keçilməz”, “qatı”, “bədbəxt”, “böyük, iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənalarında işlənmişdir.

Tədqiqat

Qarayazı – Azərbaycan toponimiyasında Göyçay, Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində oykonim və oronim kimi qeydə alınmışdır. Göyçay rayonu ərazisində yerləşən Qarayazı kəndi əvvəllər Qurd kəndi adlandırılmışdır. Kənd türkdilli *qurd* tayfasına mənsub ailələrin Qarayazı adlı yerdə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (Azərbaycan, 2007: 38).

Ağstafa rayonunun Köçvəlli i.ə.v.-də mövcud Qarayazı qəsəbəsinin adı Böyük Vətən müharibəsindən sonra Qarayazı xəzlik heyvanlar savxozunun malikanəsi yaxınlığında salındığına görə verilmişdir (Azərbaycan, 2007: 38).

Qarayazı arxaik apelyativli toponiminin birinci komponenti “qara” sözünün mənaları haqqında türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onomastikaya dair tədqiqatlarda da, rəng bildirən sözlər, o cümlədən *qara* sözünün mənalarından yeri gəldikcə bəhs olunmuşdur.

M.Hüseynova Azərbaycan toponimik sistemində “qara” sözünün müxtəlif mənə çalarlarından bəhs edərkən bu sözün “qaranlıq”, “zülmet”, “tutqun”, “sərt”, “qəmli”, “kədərli”, “mal-qara”, “yığın”, “bədbəxt”, “dəstə”, “camaat”, “qoşun”, “xalq”, “quru”, “torpaq”, “təpə” və s. arxaik mənaları olduğunu vurğulayır (Hüseynova, 2023: 203).

Şübhəsiz ki, “qara” sözünün arxaik mənaları toponimik layda daha çox saxlanmışdır. Külli miqdarda toponim və mikrotoponimlərin əsasən, birinci komponenti kimi işlənən *qara* sözünün konkret toponimlərin tərkibində onun mənəbəldə qeydə alınan “rəng”, “sadə”, “ibtidai”, “sıravı”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq”, “yer”, “kütlə”, “camaat”, “pis ruh”, “sıx, keçilməz”, “qatı”, “bədbəxt”, “böyük, iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənalarından hansını daşdığını müəyyənləşdirmək çətindir (Əhmədov, 1984: 173).

Məlumdur ki, türk onomastikasında, tərkibində “ağ” və “qara” sözləri olan xüsusi adların izahında müxtəliflik, fikir ayrılığı özünü göstərir. Qeyd olunduğu kimi, həm “ağ”, həm də “qara” sözləri tarixən çoxmənalı olmuş və onların ifadə etdikləri mənə dairəsi geniş olmuşdur. Toponimlərin tərkibində işlənərkən bu sözlərin hansı mənəni ifadə etməsi də bu baxımdan bəzən mübahisə doğurur.

Qarayazı toponiminin ikinci komponenti “yazı” sözüdür. Bu söz qədim türk dillərində “çöl, geniş düzən yer” mənalarında işlənmişdir. “Çöl, düzən yer” anlamında işlənən *yazı* sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində *düz* termini ilə əvəz olunaraq, ərazinin relyef formasını bildirir. Tərkibində “yazı” komponenti olan həm makro, həm də mikrotoponimlər Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır.

“Qara” və “yazı” komponentlərinin birləşməsi şəklində formalaşmış Qarayazı toponimini iki cür izah etmək olar: 1) böyük düz; 2) qara düz, qara rəngli torpağı olan düzənlik. Deməli, Göyçay rayonu ərazisində olan Qarayazı toponiminin tam izahını vermək üçün birinci komponentin nəyi ifadə etməsini dəqiqləşdirmək lazım gəlir. N.Məmmədov bu məsələyə toxunaraq yazmışdır: “Qarayazı və Ağyazı adlı toponimlər respublikanın müxtəlif rayonlarında səpələnmişdir. Qarayazı olan bir arealda Ağyazı toponimini görmürük. Məsələn, Qarayazı oronimləri Qazax və Göyçay rayonlarında yerləşir. Lakin həmin rayonlarda Ağyazı yoxdur. Ağyazı oronimləri Qax və Xaçmaz

rayonlarındadır, orada isə Qarayazı adlı oronimlərə rast gəlinmir. Müşahidələr göstərmişdir ki, əgər Qazax rayonundakı Qarayazı sözündəki *qara* sözünün “böyük” mənasını verdiyini ehtimal etmək olarsa, Göyçay rayonundakı Qarayazı nisbətən kiçik bir sahənin adı olduğuna görə “böyük yazı” mənasında ola bilməz. Həm də belə halda haradasa, həmin rayonda “kiçik” mənasında da Ağyazı toponimi olmalı idi. Ona görə ölçü bildirən “böyük” sözü göstərir ki, yaxında “kiçik” sözü ilə düzəlmiş coğrafi adın olması labüddür. Bu səbəbdən də Göyçay rayonundakı Qarayazı adı yalnız torpağının qara olması ilə əlaqədar yaranmışdır” (Məmmədov, 1993: 54).

Biz bu fikirlə razılaşaraq Göyçay rayonundakı Qarayazı toponiminin “qara rəngli torpağı olan düz”, “torpağı qara rəngə çalan düz, düzən yer” mənasında işləndiyi qənaətinə gəlirik. Görünür, burada kənd salınmamışdan əvvəl kəndin yerləşdiyi ərazi bu cür adlanmışdır. Sonralar kənd salındıqdan sonra yerin adı ilə Qarayazı adlanmışdır.

Qarabağlar, Qarabağlı, Qarabağlılar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində Qarabağ, Qarabağlar və Qarabağlılar toponimlərinin paralelləri geniş arealda yayılmışdır. Azərbaycanın Göyçay, Daşkəsən, Şərur (Naxçıvan MR), Oğuz, Göy-göl rayonlarında Qarabağlar kənd adı kimi qeydə alınmışdır (Azərbaycan, 1999: 124-125). Qərbi Azərbaycan ərazisində də bir neçə Qarabağlar toponiminin olması barədə məlumat vardır (Budaqov, Qeybullayev, 1998: 178-179). Xaçmaz, Salyan və Samux rayonları ərazisində Qarabağlı oykonimləri mövcuddur. Tovuz r-da da, Qarabağlılar adlı kənd qeydə alınmışdır.

Əsasında *Qarabağ* sözü duran (Qarabağ, Qarabağlı, Qarabağlılar) toponimi Azərbaycan sərhədlərini aşaraq çox geniş arealda yayılmışdır. Qarabağlı (Özbəkistan), Qarabağ (Türkmənistan), Qarabağ (Əfqanıstan), Qarabağ (Şimali Qafqaz), Qarabağlar (Türkiyə) və s. toponimlər qeydə alınmışdır. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda 5 (beş) Qarabağlar kəndi olmuşdur (Pagirev, 1913: 14).

XIX əsrin ortalarında Gəncə qəzasında yaşamış *qarabağlar* tayfasından 11 ailənin Göyçay qəzasına gələrək məskunlaşması nəticəsində Göyçay r-da Qarabağlar yaşayış məntəqəsi yaranmışdır. Doğrudur, bəzi kənd adlarına münasibətdə fərqli fikirlə də üzləşirik. Məsələn, Daşkəsən rayonundakı kəndin əsl adının Qaratağlılar olmasını, kəndin vaxtilə Türkiyə ərazisindən gəlmiş Qara Tağı adlı şəxsin salmasını yerli məlumatla istinadla qeyd olunur (Tapdıqoğlu, 2004: 34). Biz belə qənaətdəyik ki, Qaratağlılar adının sonradan Qarabağlarla əvəz edilməsi yalnız yerli səviyyədə dar dairədə yayılmış fikirlərdən başqa bir şey deyildir.

Qarabağlar sözünü üç komponentə ayırmaq mümkündür: *Qara+bağ+lar*. Buradakı birinci iki komponent sadə leksik vahiddir. “-lar” cəm şəkilçisidir.

“Qara” sözünün mənaları haqqında türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində çox yazılmışdır. Onomastikaya dair tədqiqatlarda da rəng bildirən sözlər, o cümlədən bu sözün mənalarından yeri gəldikcə bəhs olunmuşdur.

Şübhəsiz ki, *qara* sözünün arxaik mənaları toponimik layda daha çox saxlanmışdır. “Külli miqdarda toponim və mikrotoponimlərin əsasən birinci komponenti kimi işlənən *qara* sözünün konkret toponimlərin tərkibində onun mənbələrdə qeydə alınan “rəng”, “sadə”, “ibtidai”, “sırası”, “torpaq”, “təpəlik”, “dağlıq”, “yer”, “kütə”, “camaat”, “pis ruh”, “sıx, keçilməz”, “qatı”, “bəd-bəxt”, “böyük, iri, nəhəng, əzəmətli”, “qüvvətli, igid, cəsur” və s. mənalarından hansını daşdığını müəyyənləşdirmək çətindir” (Əhmədov, 1984: 173).

Aydındır ki, Qarabağ toponimində də “qara” sözünün bəhs olunmuş mənalarından biri işlənir. Lakin ilk əvvəl Qarabağ sözünün mənbələrdə işlənməsi ilə bağlı bir məsələyə baxmaq lazım gəlir. T.Hacıyeva yazır: “Kitabi-Dədə Qorqud”da (IV boy) “Qarabağlar üzərinə ova çıxdı” məlumatındakı Qarabağlar toponiminin yeri məlum deyil” (Hacıyeva, 2010: 42). Əslində T.Hacıyevanın KDQ-dan verilmiş cümləsində səhv vardır. Orada, yəni KDQ-də “Qarabağlar” sözü yox, “qara tağlar” söz birləşməsi işlədilmişdir. “Qazan oğlunu alub qara tağlar üzərinə ava çıxdı” (Kitabi, 1988: 69), “Qazan bəg oğlu Urus bəgin tutsaq olduğu boy”da Qazanın dilində bir sıra yer adları səslənir: “Mən bu oğlanı alayın, ava gedəyin. Yedi günlük azuqla çıxayın. Ox atdığım yerləri, qılıç çalub baş kəsdiyim yerləri göstərəyim. Kafər sərhəddinə Cızıqlara, Ağlağan, Gögcə tağa aluban çıxayın” (Kitabi, 1988: 69). Qeyd olunan ərazilərin müasir Qarabağ ətrafında və ya ona yaxın olması ehtimalı şübhəlidir. Bununla yanaşı, bu boyda “Qaradərə” adlanan yer adı çəkilir. “Qaradərə ağzında qadir verən, qara buqa dərisindən beşiginin yapuğu olan, acığı tutanda qara taşı kül eləyən,

qara bığın yedi yerdə ənsəsində dügən Qazan qartaşı Qaragünə çapar yetdi” (Kitabi, 1988: 77). Burada adı olan Qaradərə Qarabağda yerləşməsi göstərilir: “Qaradərə toponim. Qarabağda qədim bir yer adı”. Deməli, KDQ-də haqqında söhbət açılan oğuz yurdunun bir hissəsi də indiki Qarabağı əhatə etmişdir.

R.Yüzbaşov, K.Əliyev və Ş.Sədiyevin kitabında *Qarabağ* toponiminin izahı ilə bağlı irəli sürülən fərziyyələr (“qara üzümlü bağ”, “qara yarpaqlı meşə”, “şimal-qərb bağ”) yer alır. Müəlliflər **qara** oniminin vaxtilə “rəng”, “ağır”, “qərb”, “böyük”, “qoçaq”, “sıx”, “qalın”, “çoxluq” mənalarında işləndiyinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanaraq yazmışlar: “Qarabağ sözündəki “qara” sıx-qalın, və çoxluq məfhumu ifadə etdiyindən, *Qarabağ şəhəri* “sıx-qalın, çoxlu bağ olan şəhər” mənasını daşıyır” (Yüzbaşov, Əliyev, Sədiyev, 1972: 3-64).

A.Axundov Qarabağ paleotoponimi ilə bağlı məlumatlara əsaslanaraq yazır: “Qarabağlar omotoponimini, görünür, Qarabağ və Qarabağlılar toponimlərindən fərqləndirmək lazımdır. Bizcə bunlardan birincisi müstəqil yolla yaranmış və mənası “çoxlu bağ olan yer” deməkdir. Qarabağlı və Qarabağlar toponimləri isə respublikamızın qədim tarixi olan “Qarabağ” yer adı ilə bağlıdır” (Axundov, 1983: 48-49). Biz də bu mövqedə durmaqla yanaşı, ümumiyyətlə, tərkibində “qarabağ” sözü olan toponimlərin mənşə birliyini, qarabağ sözünün isə etnotoponim olmasını qəbul edirik.

Qarabağ Azərbaycanda tarixi ərazinin adıdır. Kiçik Qafqaz dağlarından başlamış Kür və Araz çayları arasında ərazini əhatə etmişdir. Qarabağ ən qədim insan məskənlərindən biridir. Tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin abidələri də ilk dəfə burada aşkar olunmuşdur. Qədim dövrdən Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olan Qarabağda alban, arran, qoroz, uti, qarqar peçeneq və b. tayfalar da yaşamışlar. Qarabağ bir neçə vilayət, tarixi əyalətlərə bölünürdü. IV əsrdə burada xristianlıq yayılmağa başlamışdır. V əsrdə hunlar, VII əsrdə isə xəzərlər Qarabağda məskunlaşmışlar. Ərəblər Qarabağı işğal etdikdən sonra VIII əsrdən başlayaraq burada islam dini hakim mövqeyə keçmişdir.

Məlum olduğu kimi, qədim kəngər-peçeneqlərin **qarabağ** adlı tayfası da olmuşdur. Peçeneqlər hələ eramızın əvvəllərindən Azərbaycanda yaşamış türkdilli tayfanın adıdır.

Nəticə

Ümumiyyətlə, Qarabağ, o cümlədən də Qarabağ əsaslı etnotoponimlərdən həm tarixçilər, həm də toponimistlər çox yazmışlar. Son illərdə bu sahədə tədqiqatların sayı kifayət qədər çoxalmışdır. Bu məsələ ilə bağlı yeni söz demək çətin olduğundan tədqiqatçılar çox zaman mövcud fikirlərin müəyyən qismini sadalamağa, əvvəllər gəlinmiş bir nəticənin üstündə dayanmağa üstünlük verirlər (Hacıyeva, 2010: 39-40).

Bəzi tədqiqat işlərində isə əvvəl verilmiş məlumatların və irəli sürülmüş fikirlərin eynilə təkrarlanması, təkrarlanan hissənin yalnız müəyyən bir yerində əvvəlki müəllifə istinad edilməsinə də rast gəlinir.

Məsələn, T.Hacıyevanın məqaləsində “Qarabağlar” haqqındakı bölmə A.Axundovun əsərindəki ilə tam üst-üstə düşsə də, A.Axundova istinad bir yerdə verilmişdir (Axundov, 1983: 46-49; Hacıyeva, 2010: 39-40).

Ədəbiyyat

1. Axundov, A. (1983). *Torpağın köksündə tarixin izləri*. Gənclik.
2. *Azərbaycan toponimləri*. (1999). Ensiklopedik lüğət. ASE baş redaksiyası nəşri.
3. *Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti*. (2007). İki cildə, II c., Şərq-Qərb.
4. Budaqov, B., Qeybullayev, Q. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti*. Nafta-Press, Oğuz eli nəşriyyatı.
5. Əhmədov, T. (1984). Azərbaycan paleotoponimiyasında qədim leksik-semantik elementlər. *Azərbaycan filologiyası məsələləri*. II., 169-178.
6. Hacıyeva, T. (2010). Oğuznamələrin ümumtürk toponimik sistemi. *Onomastika*, №1, 39-43.
7. Hüseynova, M. (2023). *Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin lingvistik etimoloji təhlili*. ADPU nəşriyyatı.
8. Kaşğari, M. (2006). *Divanü-lüğət-it türk*. Dörd cildə, Ic. Ozan.

9. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (1988). Yazıçı.
10. Məmmədov, N. (1993). *Azərbaycan yer adları (oronomiya)*. Azərnəşr.
11. Pagirev, D.D. (1913). *Alfavitnyi ukazatel' v pyativerstnoi karte Kavkaza*. Tiflis.
12. Tapdıqoğlu, N. (2004). *Göyçay rayonu və onun toponimiyası*. Təhsil NPM.
13. Yüzbaşov, R., Əliyev, K., Sədiyev, Ş. (1972). *Azərbaycanın coğrafi adları*. Maarif.

Daxil oldu: 29.07.2024

Baxışa göndərildi: 15.08.2024

Təsdiq edildi: 12.09.2024

Çap olundu: 30.09.2024